

İLK İKİ ASIRDA FIKIH

Dr. Mustafa UZUNPOSTALCI

GİRİŞ

En son ilâhî din olan «İslâm Dini» bugüne kadar bozulmadan gelmiştir. Bundan sonra da kıyamete kadar bu durumunu sürdüreceğinde şüphe yoktur. Ancak her devirde İslâm Dini'ni farklı anlatanlar çıkmıştır. Bu farklı anlamalar ve onu farklı yorumlamalardan ortaya çıkan görüşlerin az veya çok taraftar bulduğu da bir gerçektir. Bazan bu görüşler müslümanların büyük çoğunluğu tarafından benimsenip uzun yıllar yaşanmış ve geliştirilerek yaşatılmış, bazan da bunların taraftarları zaman içinde tükendiği için, bu görüşler tarihe karışmışlardır. Taraftar bulup asırlarca yaşayan ve bir «mezhep» haline gelen görüşlerin sahipleri, aralarındaki az veya çok, fakat esasta değil de teferruatındaki farklılıklar sebebiyle birbirlerine karşı ithamkâr davranmadıkları halde, zaman zaman bu farklı düşüncelerin taraftarları birbirlerine karşı ters davranışlarda bulunmuşlar, çeşitli şekillerde birbirlerini itham da etmişlerdir.

Şüphesiz bu ayrı düşüncelerin esas kaynağını «sahâbe» ve «tâbiîn» devirleri âlimlerinin düşünce ve anlayışları teşkil etmiştir. Eğer bunların farklı düşünceleri bir delile dayanıyorsa o zaman ayrı düşüncelerin insanların birbirlerini itham etmeleri gerekmez. Fakat bir delile dayanmıyorsa o vakit durumu buna göre değerlendirmek gerekecektir. Bu sebeple bu devirlerdeki farklı anlayışlar ve bunların sebepleri iyi bilinmelidir.

Diğer islâmî ilimlerde de olduğu gibi, «Fıkıh» ilminin de ilk anlayış örneklerini ilk tatbik şekillerini «sahâbe» ve «tâbiîn» devirlerinde bulacağımız şüphesizdir. Bu bakımdan biz de konuyu bu açıdan değerlendirerek, Hz. Peygamber a.s. Efendimiz hayatta iken «Fıkıh»ın durumu ne idi ve sonraki devirlerde ne oldu? Bunu ortaya koymak istiyoruz.

A) HAZRETİ PEYGAMBER A. S. DEVRİNDE «FIKİH»İN DURUMU

Hazreti Peygamber a.s. devrinde bir kimse, her hangi bir problemi olursa bunu O'na sorar ve Peygamber a.s.'in verdiği cevaba göre meselesini halletmiş olurdu. Nitekim Müslim'in rivayetine göre, Has'am kabilesinden bir kadın gelerek O'na :

— Ya Rasûlallah! Babam çok yaşlı bir ihtiyardır. Üzerine de hac farz bulunmaktadır. Halbuki o devesinin üzerinde doğru dürüst duramıyor, dedi. Peygamber a. s. da;

— Öyleyse sen onun adına haccet, buyurdular. (1)

Cüheyne kabilesinden bir kadın da Peygamber a. s.'a gelerek :

— Ya Rasûlallah! Annem haccetmek üzere adakta bulunmuştu, fakat hac edemedi öldü. Şimdi ben ona vekil olarak hac edebilir miyim? diye sordu. Peygamber a. s. da :

— Evet. Annene vekâleten haccetmelisin. Annenin üzerinde bir kul borcu olsaydı onu ödeyecektin değil mi? Allah hakkını da ödeyiniz. Hem Allah, hakkı edâ edilmeye başkalarından daha çok lâyıktır, buyurdu. (2)

Bazan da Rasûlullah a. s. Efendimiz ortaya çıkan meselelerde sahâbilerle istişare ederler ve ona göre hüküm verirdi. Nitekim O, Bedir gazasında alınan esirler hakkında ashabıyla istişare etmiş ve ortaya çıkan görüşlerden «fidye alınarak esirlerin serbest bırakılmaları» görüşünü tercih etmişlerdi. (3)

Bunun üzerine de şu âyet nâzil oldu: «Yer yüzünde savaşırken, düşmanı yere sermeden esir almak hiç bir Peygambere yaraşmaz. Geçici dünya malını istiyorsunuz, oysa Allah âhireti kazanmanızı ister. Allah güçlüdür, hakîmdir. Daha önceden Allah'tan verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldıklarınızdan ötürü size büyük bir azâb erişirdi.» (4)

Bazan da Peygamber a. s. Efendimiz yapılan işlere dair, sahâbilerden bir teklif gelirse ona uyarlardı. Peygamber a. s. Efendimiz, Bedir gazası için bir yerleşme yeri seçmişti. Sahâbilerden Hubâb b. Münzir (v. 20/640), Peygamber a. s. Efendimize bu yerleşmenin bir vahiy neticesi olup olmadığını sordu. Vahye dayanmadığını öğrenince de suya yakın bir yeri göstererek, oraya mevzilenmenin daha uygun olacağını işaret etti. Peygamber a. s. da buna uydular. Daha sonra Cebrâil de gelerek bu görüşün uygunluğunu bildirmiştir. (5)

- 1) Sofuoğlu, Mehmed, Sahih-i Müslim Ve Tercemesi, I-VIII, İstanbul, 1388/1969, IV, 222.
- 2) Sofuoğlu, age., IV, 222; Ayrıca benzeri sorular için bakınız, İbnü Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Hazm el-Endülüsî, el-İhkâm Fi Usûli'l-ahkâm, I-VIII, Kahire, Tarihsiz, VI, 968-971.
- 3) İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali, el-Kâmil Fi't-Târih, I-XII, Beyrut, 1385/1965, II, 122; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Kesir, es-Siretü'n-Nebeviyye (Mustafa Abdülvâhid tahkiki), I-IV, Beyrut, 1396/1976, II, 457 vd.
- 4) el-Enfâl, 8/67-68.
- 5) el-Kettâni, Abdülhayy el-Fâsi, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I-II, Beyrut, Tarihsiz, II, 384.

Problemlerin hal şekli nasıl olursa olsun, ortaya çıkan, sorulan bütün meseleler halledilmekte idi, fakat Hz. Peygamber a.s.'in sağlığında bugünkü anlamıyla bildiğimiz bir ilim olarak «Fıkhı» yazıya geçirme lüzumu hissedilmemişti. Hz. Peygamber a. s.'in, kâtiplerine yazdırıp etrafa gönderdiği, bugünkü fıkhın konusu içine girebilecek muhtevada, bir kaç mektup istisna edilirse, «Fıkhı»ın Hz. Peygamber a. s. devrinde tedvin edilmemiş olduğunu görürüz. (6) Zaten Rasûlullah a. s. Kur'ân âyetleri nâzil oldukça vahiy kâtiplerine emrederek sadece onları ilgili yerlere yazdırıyordu. Ashâbın büyük bir kısmı da gelen âyetleri ezberliyorlardı. Böylece Kur'ân-ı Kerîm daha başlangıçta ezberlenerek şifahen naklediliyordu. Ayrıca sahâbiler arasında Kur'ân'ı kendileri için hususi olarak yazanlar da vardı. (7)

Hız. Peygamber a. s. hayatta iken, Peygamber a. s.'dan uzakta bulunan sahâbilerden her hangi birisi bir konuda hüküm verse veya bir uygulamada bulunsa bile, bunu daha sonra O'na arzeder, Peygamber a. s. Efendimiz de onu ya tasvib ederler veya uygun bulmaz reddederlerdi. Yapılanlardan uygun bulunanlar Peygamberimizin tasvibini aldığı için, netice itibariyle bu devirde hüküm vermek yalnızca O'na mahsus bulunuyordu.

Zaten Allah'a ve Peygamber a. s.'a itaat edilmesi ve ihtilâf edilen bir konuda tam ve doğru neticeyi almak için o konunun onlara götürülmesi Allah'ın emri bulunmaktadır. Bir âyette şöyle buyurulmuştur: «Ey inananlar! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden buyruk sahibi olanlara itaat edin. Eğer bir şeyde çekişirseniz, - Allah'a ve âhret gününe inanmışsanız - onun halini Allah'a ve Peygambere bırakın. Bu hayırlı ve netice itibariyle en güzeldir.» (8)

Buna göre diyebiliriz ki, bu devirde «Fıkhı»ın kaynağı «Kitap» ve «Sünnet» olmaktadır. (9)

B) SAHÂBE DEVRİNDE «FIKH»IN DURUMU

Hız. Peygamber a. s. Efendimiz irtihal ettikten sonra halife olan Hz. Ebû Bekr (v. 13/634), önce içte baş gösteren bazı irtidat, yani dinden dönme ve isyan olaylarını bastırdı. Sonra da Bizans ve İran idaresi altında bulunan Şam ve Irak taraflarına asker sevketti. İkinci halife Hz. Ömer

6) ed-Dehlevî, Şah Veliyyullah b. Abdürrahim, Huccetu'llahi'l-Bâliğa, I-II, Beyrut, Tarihsiz, I, 140.

7) el-Hudarı, Muhammed, Târîhu't-teşrii'l-islâmî, Kahire, 1358/1939, s. 105; es-Sâyis, Muhammed Ali, Târîhu'l-fıkhı'l-islâmî, Mısır, 1376/1975, s. 22.

8) en-Nisâ', 4/59.

9) İbnü Hazm, el-İnkâm, VI, 811; es-Sâyis, age., 14.

(v. 23/643) zamanında da devam eden fetihler İslâm Ülkesinin sınırlarını doğuda Amuderya, batıda Mısır ve kuzeyde de Suriye'ye ulaştırdı. Bu durum diğer halifeler zamanında da gelişerek devam etti.

Hulefayı Râşidîn devrinde «Kûfe», «Basra», «Fustat» gibi yeni şehirler de kurularak buralara, aralarında sahâbilerin de bulunduğu pek çok müslüman iskân edildi. Aynı zamanda bu devirde, İslâm Ülkesinin sınırları içinde kalan veya buraya komşu olan her milletten pek çok sayıda insan müslüman oldu. Ancak çeşitli bölgelerde yaşayanların da kendilerine göre eskiden beri buldukları bu bölgelerde yerleşmiş ayrı medeniyetleri, âdetleri, taklitleri, örfleri ve kanunları vardı. Bunların müslüman olmalarıyla ortaya yeni bir takım olaylar çıkıyor, dini yönden yeni yeni müşküller doğuyordu. Bu yeni hâdiselerin hükümlerinin de İslâm Dini açısından beyan ve izah edilmeleri gerekiyordu. Hâdiseler her geçen gün yenilenip artıyor, bunun karşısında tabii olarak, vahyin kesilmesi ve Hz. Peygamber a. s.'in irtihal etmiş bulunmaları sebebiyle, O'nun bizzat hayatta iken bildirdiği, verdiği hükümler sınırlı kalıyordu. (10)

Şehristânî'nin de (v. 548/1153) dediği gibi «şunu kesin olarak biliyoruz ki, ibadet, muamelât ve diğer konularda olaylar ve vukuat sayılamayacak kadar çoktur. Yine kesinlikle biliyoruz ki, her hâdiseye bir nass da gelmemiştir. Zaten böyle bir şey tasavvur da edilemez. Nasslar sınırlı, hadiseler de sonsuz olunca, sınırsız olan sınırlı olanla nasıl tahdit edilebilir? Nasıl bir kayıt altına alınabilir?» (11)

Sahâbiler bütün bu meselelerle karşı karşıya idiler. Onun için Hz. Peygamber a. s.'in irtihali ile vahyin kesilmesinden sonra ortaya çıkan meselelerin hükümlerini önce Kur'ân-ı Kerim'de aradılar. Eğer orada açık bir hüküm bulamadılarsa sonra ikinci olarak Hz. Peygamber a. s.'in sünnetine baktılar ve meselelerin hükümlerini orada aradılar. Peygamber a. s.'in sünnetinde, bu meselelerin benzerlerine ne gibi hükümler verilmiş bulunduğunu araştırdılar. (12)

Fakat sahâbilerin hepsi aynı derecede âlim olmadıkları için meseleleri, çoğu içlerinden bir kısmına soruyorlardı. Tabii ki, sahâbilerin bilgi seviyeleri Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine verdiği istidada göre, Rasûlullah a. s. ile sohbetlerinden aldıkları bilgi ve Kur'ân-ı Kerim âyetleri üzerindeki düşünme ve onları anlamalarına göre değişiyordu. (13)

10) Yusuf Musa, Muhammed, Târihu'l-fıkh'l-islâmî, Mısır, 1378/1958, s. 31.

11) eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, el-Milel Ve'n-Nihal, I-II, Mısır, 1961, I, 199; Ebû Zehra, Muhammed, Ebû Hanife, Dâru'l-fikri'l-arabî, 1947, s. 92.

12) Ebû Zehra, age., 92.

13) Yusuf Musa, Târihu'l-fıkh, 39.

Kendilerine sorulan meselelerin hükümlerini beyan etme durumunda bulunan sahâbiler de meseleyi kendi düşünce ve bilgileri çerçevesinde halletmeye çalışıyorlardı. Bu bakımdan sahâbeyi her hangi bir olayın hükmünü beyan etme konusunda iki ayrı durum ve iki ayrı düşünce içinde görüyoruz :

1. Bazı sahâbiler Hz. Peygamber a. s.'dan menkul bir «eser» bulunmayan yerde, haram bir şeyi helâl ve helâl bir şeyi haram yapmak korkusundan, kendi rey ve ictihâdları ile hüküm vermekten çekinmektedirler.

2. Bir kısım sahâbi de Hz. Peygamber a. s.'ın söylemediği bir şeyi O'na isnad ederek O'nun ağzından yalan söylemiş olmaktan korkmakta ve bu sebeple çok hadis rivâyetinden çekinmektedirler. (14)

İçinde bulunulan durum icabı, ortaya çıkan meseleler hakkında İslâm'ın görüşünün açıklanması ve meselenin bir hükme bağlanması gerekli idi. Bunun için de zaten ashâbtan bir kısmı «eser» olmayan yerde susmayı ve sadece hadis naklederek esere bağlanmayı tercih ederken, diğer bir kısmı Hz. Peygamber a. s.'dan bir «eser» ve «hadis» rivâyet olunmayan hususlarda kendi rey ve ictihâdları ile hüküm verme yolunu tuttular. (15)

Bunlar, Peygamber a. s.'ın söylemediği bir şeyi hata ile O'na isnat ederek yalan söylemek ve yalan rivayette bulunmaktansa, kendi reyleriyle hüküm vererek yanlış olmayı ve bundan doğacak mesuliyeti kabullenmeyi göze alıyorlar ve eğer isabet ederlerse bunun Allah'tan olduğunu, yok hata ederlerse bunun kendilerinden olduğunu söylüyorlardı. Zaten Hz. Peygamber a. s. zamanında, gerek O'nun huzurunda, gerek O'ndan ayrı buldukları zaman, hükmünü bilmedikleri bir mesele zuhur ederse, her ne kadar daha sonra, onu Hz. Peygamber a. s.'a arzedecek olsalar da, o konuda kendilerine göre en uygun hükümü veriyorlardı. Peygamber a. s. Efendimizin bundan kendilerini men etmemiş olmaları, üstelik bir çoğunu da tasvible karşılamış bulunmaları, böyle düşünen sahâbiler için bir teşvik unsuru da oluyordu. Ancak böyle düşünen sahâbiler her hangi bir mesele hakkında bir hüküm verdikten sonra, buna muhalif bir hadis duyarlarsa hemen kendi reylerinden vaz geçip o hadisin hükmünü alıyorlardı. (16)

Söylediğimiz gibi sahâbenin hepsi şüphesiz, reyleriyle hüküm verme taraftarı değildi. Onların ancak bir kısmı reyleri ile yani Kitap ve Sünnet-

14) Ebû Zehra, age., 93-94.

15) Ebû Zehra, age., 94.

16) Ebû Zehra, age., 94.

te aradıkları meselenin hükmünü buralarda bulamadıkları zaman kendi görüşleri ile hüküm veriyorlardı.

Araplar uykuda görmeye «rüya» (الرؤيا) uyanıkken görmeye «rü'yet» (الرؤية) ve gözle değil de tefekkür ve teemmül neticesi kalble düşünüp bilmeye ve akıl ile idrak etmeye de «rey» (الرأي) demektedirler. (17)

Lügat olarak bu manalarda kullanılan «rey»in, sahâbe devrinde, bu mananın yanında, ıstılah olarak yeni bir mana daha kazanmış olduğunu görüyoruz.

Sahâbe devrinde «rey» denince bugün olduğu gibi akla yalnız «kıyas» gelmezdi. Yani «rey» sadece «kıyas»la hüküm vermek anlamını taşıymıyordu. Bu devirde «rey»in kıyas, istihsân, aslı beraat, sedd-i zerâyi' ve mesâlih-i mürseleye de şümulü vardı. (18)

«Rey» ile hüküm vermeyi uygun gören sahâbiler de bu konuda yine Rasûlullah a. s.'in verdikleri izne dayanıyorlardı. Çünkü Peygamber a. s. Efendimiz, Hz. Muâz b. Cebel'i (v. 18/639) Yemen'e gönderirlerken O'nunla yapmış oldukları konuşmalarında, sorulan bir meselenin hükmünü şayet Kitap ve Sünnette bulamazsa kendi reyi ile ictihâd ederek bildirmesine izin vermişlerdi. Tarihçilerin çoğunun naklettikleri olay şöyle cereyan etmiştir (19) :

Rasûlullah a. s. Muâz'ı Yemen'e gönderirlerken O'na nasıl hüküm vereceğini sordular ve aralarında şöyle bir konuşma geçti :

- Sana bir dava geldiğinde ne yapacaksın?
- Allah'ın Kitabında olanla hükmederim.
- Eğer Allah'ın Kitabında bulamazsan? (O'nda yoksa?)
- Rasûlullah a. s.'in Sünneti ile hükmederim.
- Ya, Rasûlullah'ın Sünnetinde de bulamazsan ne yaparsın?
- Reyimle ictihâd ederim. Reyimle hüküm veririm. Geniş daraltmam, dar olanı da genişletmem.

17) İbnü Kayyim, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr el-Cevziyye, İ'lâmü'l-muvakîfîn An Rabbi'l-âlemin, I-IV, Beyrut, 1973, I, 66; es-Sâ'yis, age., 36.

18) es-Sâ'yis, age., 36.

19) Yusuf Musa, Târihu'l-fıkh, 22.

Bunun üzerine Rasûlullah a. s. elleriyle Muâz'ın göğsüne vurdular ve «Rasûlullah'ın elçisini, O'nun razı olduğu şeye muvaffak kılan Allah'a hamdolsun» diyerek Muâz'ın bu konudaki düşüncesini tasvib ettiler. (20)

Sonraki yıllarda daha geniş olarak devam ettiği gibi, sahâbe arasında, henüz Peygamber a. s. Efendimiz hayatta iken, kendi icthâdlarıyla hüküm verenler de vardı. Onlar bazı olaylar hakkında icthâd ediyorlar ve meselelerin bir kısmını diğerlerine kıyaslıyorlardı. (21)

Meselâ Sa'd b. Muâz (v. 5/626) Benî Kureyza hakkında kendi icthâdıyla hüküm verdi, Peygamber a.s. da bu hükmü «Muâz, onlar hakkında, yedi kat semanın üstünde, Allah'ın hükmü ile hükmetti» diyerek tasvib buyurdular. (22)

Yine bir defasında, birlikte sefere çıkan iki sahâbiden her biri kendi icthâdlarına göre hareket etmişler, ikisi de namaz vakti girince yanlarında su olmadığından, namazlarını teyemmümle kılmışlardı. Fakat namazı kıldıktan sonra, daha vakit çıkmadan, ikisi de su bulmuşlardı. Bunlardan birisi abdest alarak namazını vakti içinde iade etmiş, diğeri ise etmemişti. Daha sonra durumu kendilerine arz ettiklerinde Rasûlullah a. s. Efendimiz namazı iade etmeyene «Sen sünnete uygun hareket ettin. Namazın sana kâfidir», diğeri de «Senin için iki ecir vardır» diyerek ikisini de tasvib etmişlerdir. (23)

Durum Rasûlullah hayatta iken böyle olduğu gibi, O'ndan sonra da devam etmiştir. Nitekim, Hz. Ebû Bekr'in halifelîği zamanında Yemâme harbi olmuş, bu harpte bir çok Kur'ân hâfızı şehid düşmüştü. Bunun üzerine Kur'ân-ı Kerim'in zayı olabileceği düşüncesi ortaya çıktı ve bazı sahâbiler telâşlandılar. Hz. Ebû Bekr de, Hz. Ömer'in teklifi üzerine, Zeyd b. Sâbit r. a.'ın (v. 45/665) başkanlığında bir komisyon kurdu ve o zamana kadar dağınık durumda bulunan Kur'ân âyetlerini bir araya toplatarak, şimdiki şekliyle, mushaf halinde yazdırdı. Sonra bunu ölünceye kadar muhafaza etti. O'nun ölümünden sonra Hz. Ömer r. a., O'ndan sonra da kızı Ümmü'l-mü'minin Hz. Hafsa (v. 45/665) bunu muhafaza ettiler. (24)

- 20) es-Serahsî, Şemsü'l-eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl, el-Mebsût, I-XXX, Mısır, 1324; XVI, 69-70; Yusuf Musa, Târihu'l-fıkıh, 22; İbnü Kayyim, age., I, 202; eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris, el-Ümm, I-VII, 1388/1968, VII, 273; en-Nemerî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdülberr el-Kurtubî, el-İntika' Fi Fedâilil-eimmetil-fukaha', Mek-tebetü'l-kudsî, 1350, s. 143; eş-Şehristânî, age., I, 201; Ahmed Emin, Duha'l-İslâm, I-III, Kahire, Tarihsiz, II, 181.
- 21) İbnü Kayyim, age., I, 203.
- 22) İbnü Kayyim, age., I, 204; es-Sâys, age., 33.
- 23) İbnü Kayyim, age., I, 204.
- 24) el-Hudarî, age., 105-106; es-Sâys, age., 38.

Üçüncü halife Hz. Osman da (v. 35/655) Hafsa'da bulunan bu nüshayı çoğalttırarak büyük şehirlere gönderdi ve bu nüshanın haricinde Kur'ân âyeti olarak yazılmış ne varsa yakılmasını emretti. (25)

Sahâbenin ortaya çıkan meseleler karşısında tutumlarını ve meselelerin hükümlerini beyan ederlerken, takip ettikleri usulü bazı örnekler üzerinde görmeye çalışalım. Tabiatıyla bu konuda sayısız örnek bulunmaktadır. Ancak biz, bu örnekleri dört halife ve diğer ileri gelen bazı âlim sahâbilerden seçerek vermek istiyoruz.

1. HAZRETİ EBÛ BEKR r.a.'İN MESELELER KARŞISINDA TUTUMU

Hz. Ebû Bekr r.a., kendisine bir mesele sorulunca o meselenin hükümünü önce Allah'ın Kitabında arardı. Eğer orada bir şey bulursa onunla hükmederdi. Kitapta bir şey bulamazsa o meselenin hükümünü Rasûlullah a.s.'in Sünnetinde arardı. Eğer Sünnette bir şey bulursa onunla hüküm verirdi. Eğer orada da vereceği bir hüküm bulamazsa diğer sahâbilerle «şu mesele hakkında Rasûlullah a.s.'in bir hüküm verdiğini bilen var mı?» diye sorardı. Çok defa bir kaç kişi kalkar ve «O şöyle şöyle hüküm verdi» derdi. Böyle bir araştırmanın neticesinde de bir şey bulamazsa sahâbenin ileri gelenlerini toplar, onlarla istişare ederdi. Onların reyleri, görüşleri bir şey üzerinde toplanır, kendileri bir noktada birleşirse onunla hüküm verirdi. (26)

Nitekim O'na vâris olup olmadığını araştıran bir nine geldi ve torunundan miras alıp alamıyacağını sordu. Hz. Ebû Bekr ona «Senin durumunla ilgili Allah'ın Kitabında bir şey bulamadım. Rasûlullah a.s.'in de bir şey söylediğini bilmiyorum» dedi. Sonra araştırdı ve diğer sahâbeye sordu. Sahâbilerin arasından el-Muğîre (v. 50/670) kalkarak «Rasûlullah a.s.'in nineye altıda bir miras verdiğini duydum» dedi. Hz. Ebû Bekr «yanında kimse var mı idi?» diye sordu. Bunun üzerine Muhammed b. Mesleme (v. 43/663) (27), el-Muğîre'nin söylediklerini doğruladı. Bundan sonra da Hz. Ebû Bekr de o kadın hakkında, bu kadar miras alması gerektiğini bildirerek hüküm verdi. (28)

Bu gösteriyor ki, Hz. Ebû Bekr bir meselenin hükümünü Kur'ân'da bulamazsa Sünnette aramakta ve aradığını orada bulursa onunla hükmetmektedir. Fakat bununla birlikte O, ihtilâflı olarak çok hadis naklini de uygun bulmamaktadır. Hz. Ebû Bekr Peygamber a.s.'in vefatından

25) el-Hudarî, age., 107-108; es-Sâ'yis, age., 39.

26) İbnü Kayyim, age., I, 62; el-Hudarî, age., 115; es-Sâ'yis, age., 37.

27) ed-Dehlevî, age., I, 141 de «Muhammed b. Seleme» olarak geçmektedir.

28) el-Hudarî, age., 111-112; es-Sâ'yis, age., 41-42; Yusuf Musa, Muhammed, el-Fıkhu'l-İslâmî, Medhalün Li Dirâsetihi Nizamü'l-muamelâti fih, Mısır, 1377/1957, s. 31.

sonra insanları topluyarak onlara «Siz, Rasûlullah'tan, hadisleri ihtilâflı naklediyorsunuz. Sizler böyle yaparsanız, sizden sonrakiler daha çok ihtilâf ederler. Onun için Rasûlullah a.s.'dan çok hadis nakletmeyin. Eğer size birisi bir şey sorarsa ona 'Önünüzde Allah'ın Kitabı var. O'nun helâl-lini helâl, haramını da haram kabul edin' deyiniz» dedi. (29)

Hz. Ebû Bekr r.a. Kur'ân'ın anlaşılmasında mücerret reyin yeterli olmadığını da kabul ediyordu. Hz. Peygamber a.s. Efendimiz «Kim Kur'ân hakkında reyi ile konuşursa ateşten yerine hazırlansın» (30), buyurmuştur. Hz. Ebû Bekr de bu hüküm karşısında şöyle diyor «Eğer ben Allah'ın Kitabı hakkında bilmediğim bir şeyi söyler veya reyimle konuşsam hangi yer beni taşır ve hangi gök beni gölgeler?» (31).

Buradaki «rey»den maksadın bir kimsenin her hangi bir bilgisi olmadan Kur'ân-ı Kerîm hakkında konuşması ve hiç bir delili bulunmadığı halde onun tefsirine girişmesi olduğunda şüphe yoktur. Aslında rey iki tür-lüdür.

Birisi, her hangi bir delile dayanmayan mücerret reydir. Böyle bir rey yalan ve tahminden ibarettir. Allah, Sıddîk ve diğer sahâbeyi bu türlü reyden korumuştur.

Diğeri ise, ya yalnız bir nassa dayanan veya onunla birlikte bir başka nasstan istinbat ve istidlâl dayanan reydir. Bu da nassların anlaşıl-masının en güzel yoludur. Hz. Ebû Bekr'in «Kelâle» hakkındaki reyi bu kısımdandır. (32)

Bir defasında Hz. Ebû Bekr'e «Kelâle» soruldu. O şöyle cevap verdi: «Ben onun hakkında reyimle söylüyorum. Eğer doğru olursa Allah'tandır, yok hata olursa benden ve şeytandandır. Kelâle baba ve çocuk bulunmadığı zamanki vâris olma durumudur.» (33)

2. HAZRETİ ÖMER r.a.'IN MESELELER KARŞISINDA TUTUMU

Hz. Ömer r.a. de reyyle hüküm verirdi. Fakat mücerret reyden sa-kınır ve sakındırırdı. Çünkü mücerret rey konusunda O da Hz. Ebû Bekr gibi düşünürdü. Hz. Ömer «Dininizde reyden sakının» derdi. (34) Kâtipler-

29) el-Hudari, age., 108-109; es-Sâiyis, age., 41.

30) İbnü Kayyim, age., I, 83.

31) İbnü Kayyim, age., I, 82; eş-Şeyh, Mansur Muhammed, Kitabu teysîri usûli'l-fıkh, Kahire, Tarihsiz, s. 89.

32) İbnü Kayyim, age., I, 83.

33) İbnü Kayyim, age., I, 82; Karaman, Hayreddin, İslâm Hukukunda İctihâd, Ankara, 1975, s. 59.

34) İbnü Kayyim, age., I, 55.

rinden biri «Bu, Allah'ın ve Ömer'in reyidir» diye yazdı da Hz. Ömer ona çıkışarak «Ne kötü söyledin. 'Bu Ömer'in reyidir', de. Eğer doğru ise Allah'tandır, hata ise Ömer'den» dedi. (35)

Hız. Ömer, her hangi bir mesele hakkında hüküm verirken de Hz. Ebû Bekr gibi davranırdı. Yalnız O, Kitap ve Sünnette bulamayınca «Ebû Bekr bu konuda bir hüküm verdi mi?» diye sorar onu araştırırdı. Eğer o konuda Hz. Ebû Bekr'e ait bir şey bulursa onunla hükmederdi. Bir şey bulamazsa âlimleri toplar, onlarla istişare ederdi. Onların görüşleri, reyleri bir noktada birleşirse onunla hükmederdi. (36)

Gerek Hz. Ebû Bekr ve gerek Hz. Ömer devrinde, halifelerin, kendileriyle istişare edebilecekleri, sahâbenin ileri gelenlerinden bir grup daima Medine'de bulunmuşlardır. Daha doğru bir ifadeyle, bu iki halife, böyle bir grubu devamlı olarak Medine'de bulundurmuş ve oradan ayrılma-larına izin vermemişlerdir. Çünkü onlar, çeşitli meselelerde bunlarla istişare etmişlerdir.

Hız. Ömer de Rasûlullah a.s.'dan çok hadis rivayet etmeyi hoş görmez, çok hadis rivayet edenlere karşı şiddetli davranır ve onları cezalandırır. Bu' O'nun insanların, şer'î hükümlerin istinbatında birinci kaynak olan, Kur'ân'dan ayrılma-larından korkmasından ileri geldiği gibi, hadis rivayetinde yalana düşmelerinden de korktuğundan ileri gelmekte idi. (37)

Ebû Hüreyre'ye (v. 59/679), «Sen Hz. Ömer zamanında da çok hadis rivayet eder miydin?» diye sorulduğunda «Hayır. Eğer ben size rivayet ettiğim gibi, Ömer zamanında da çok hadis rivayetinde bulunsaydım, mutlaka beni asasıyla döğerdii» dedi. Nitekim Hz. Ömer'in, Rasûlullah'tan çok hadis rivayetinde bulundular diye üç kişiyi; Abdullah b. Mes'ûd, Ebû'd-Derdâ (v. 31/652) ve Ebû Mes'ûd el-Ensârî'yi (v. 40/660), hapsettiği rivayet edilir. (38)

Aslında Hz. Ömer r.a. sünnetleri yazdırmak istedi ve bu hususta çeşitli istişarelerde de bulundu. İstişarede bulunduğu kimselerin büyük bir kısmı da sünnetin toplanması fikrinde olduklarını söylediler. Bu konuda Hz. Ömer r.a. hemen karar veremedi. Kendi ifadesiyle, müteredit bir halde bir ay Allah'a istiharede bulunarak bekledi. Nihayet bir gün «Ben, sizin de bildiğiniz gibi, sünnetleri bir araya toplayarak yazdırmayı düşünmüştüm. Sonra iyice düşündüm ve gördüm ki, sizden önce, ehl-i kitap-tan olanlar, Allah'ın Kitabının yanında bir çok kitaplar yazdılar. Sonra da

35) İbnü Kayyim, age., I, 54; el-Hudarı, age., 117-118.

36) İbnü Kayyim, age., I, 62; el-Hudarı, age., 115.

37) el-Hudarı age., 109; Yusuf Musa, Tâirhu'l-fıkh, 101.

38) el-Hudarı, age., 110; Yusuf Musa, el-Fıkhü'l-İslâmî, s. 30.

bu kitaplara eğilerek onlarla meşgul oldular ve böylece Allah'ın kitabını terkettiler. Allah'a yemin ederim ki, ben Allah'ın kitabına hiç bir şeyi tercih etmem, onu hiç bir şeyle örtmem» diyerek sünneti yazdırma işinden vaz geçtiğini açıkladı. (39)

Hz. Ömer bir mesele hakkında hüküm verirken acele etmemek gerektiğine de inanırdı. Kûfe kadılığına tayin ettiği zaman Şureyh b. el-Hâris el-Kindî'ye (v. 78/697) şöyle bir mektup yazmıştır: «Sana Allah'ın kitabında olan bir şey gelirse onunla hükmet. Ondan seni başkaları saptırmasın. Eğer sana Allah'ın kitabında ve Rasûlullah a.s.'in sünnetinde olmayan ve senden önce, hakkında hiç kimsenin bir şey söylemediği, bir mesele gelirse dilediğin iki şeyden birini seç; ister hemen reyinle ictihâd et ve hemen hükmünü ver, istersen tehir et. Tehir etmede ben senin için hayır görüyorum.» (40)

Hz. Ömer r.a. böyle bir mektubu, resmen görevlendirdiği bir hâkime yazdığına göre, bu mektup bu konuda bir resmiyet ifade eder. Yani bu görüşler sadece Hz. Ömer'in bir görüşü olarak değil, aynı zamanda resmi bir görüş olarak da değerlendirilmelidir.

Hz. Ömer'in bu mektubunda zikrettiği hususlar, sadece kendi görüşleriyle hüküm verecek kimseler için değil de hüküm vermek üzere görevlendirilmiş kadılar için de bir düstur niteliği taşımaktadır.

3. HAZRETİ OSMAN r.a.'İN MESELELER KARŞISINDA TUTUMU

Hazreti Osman da reyi ile ictihâd etmiştir. «Umre» hakkında söylemiş olduğu bir sözün kendi reyi olduğunu beyan ederek şöyle demiştir: «O benim işaret ettiğim bir reydir. İsteyen onu alır, isteyen almaz.» (41)

O'nun da aslında bir mesele hakkında hüküm vermek istediğinde takip ettiği yol önceki iki halifeden farklı değildi. Ancak Hz. Osman halife iken, önceki halifeler devrinde olduğu gibi, sahâbenin ileri gelenlerinden bir grubun Medine'de özellikle tutulması bahis konusu değildir. Yani bu devirde isteyen sahâbi istediği yere giderek yerleşmiştir. Diğer bir deyişle Hz. Osman bazı konularda bazı sahâbilerle istişarede bulunsa da, istişare ettiği özel bir grup teşkil etmemiştir.

Hz. Osman, kendi devrinde, o zamana kadar cuma günleri hatip hutbeye çıktığı zaman okunmakta olan ezandan başka, insanların etrafa dağılmış olduklarını göz önünde bulundurarak, ikinci bir ezan daha okut-

39) el-Hudari, age., 109; es-Sâiyis, age., 41; Yusuf Musa, Târihu'l-fıkh, 101-102.

40) İbnü Kayyim, age., I, 84; el-Hudari, age., 115; es-Sâiyis, age., 30; Yusuf Musa, Târihu'l-fıkh, 22-23.

41) İbnü Kayyim, age., I, 58.

muştur. Böylece namaza davet anlamı taşıyan ezan, camiden uzakta bulunanlara vaktin girmiş olduğunu haber vermektedir. Böyle yapmakta şüphesiz müslümanlar için bir maslahat bulunmaktadır.

Bugün dış ezan dediğimiz, cuma günleri minarede okunan birinci ezan işte bu ezandır. (42)

Ayrıca, kendi zamanına kadar zekât memurlarına verilen, «emvâl-i bâtına» dediğimiz ve herkesçe bilinemiyen altın, gümüş, para ve ticaret malları gibi gizli malların zekâtının verilmesi de Hz. Osman'ın halifeliği sırasında ve O'nun emriyle mal sahiplerine bırakılmıştır. Çünkü artık mallar çoğalmış, verilecek, yani memurların alacağı miktarın tesbiti güçleşmiş ve aynı zamanda bu malların araştırılmasında, mal sahipleri için bir takım zararlar doğabileceği endişeleri belirmiştir. (43)

4. HAZRETİ ALİ r.a.'İN MESELELER KARŞISINDA TUTUMU

Hazreti Ali «Eğer din reyile olsaydı mestin altı, mesih için, üstünden daha evlâ olurdu» (44) demiş, fakat bununla birlikte O da reyî ile hüküm vermiştir. Şu olay bunu göstermektedir: Hz. Ali Yemen'de iken O'na bir çocuk için, her biri «bu benim oğlumdur» diyen üç adam geldi. Davayı halletmek için Hz. Ali aralarında kur'a çekti. Çocuğu kur'a kendisine çıkana verdi ve onu diğer ikisine çocuğun 2/3 diyetini ödemeye mahkum etti. Durum Rasûlullah a.s.'a ulaştınca, Rasûlullah, Hz. Ali'nin verdiği bu hükme azı dişleri görülecek şekilde güldüler. (45)

Bu hüküm verme işi her ne kadar Rasûlullah a.s. zamanında olmuşsa da Hz. Ali daha sonraki dönemlerde de, ihtiyaç durumuna göre çeşitli hükümler vermiştir.

Görüldüğü üzere Hulefayı Râşidîn, Peygamber a.s. Efendimizin aralarından ayrılmasından sonra zamanla ortaya çıkan meseleler hakkında, günün getirdiği şartlar içinde onları değerlendirerek hüküm vermişlerdir. Ancak bu konuda hepsinin titizliği göze çarpmaktadır. Onlar hem çok hadis rivayetinden sakındırmışlar, hem de sorulan meselelerin hükümlerini beyan etmişlerdir.

Bütün misallerde, kendi görüşleriyle hüküm vermeden önce Kitap ve

42) el-Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd, Bedâiu's-sanâi' Fî Tertibi's-gerâi', I-X, Kahire, Tarihsiz, I, 416.

43) el-Kâsânî, age., II, 884.

44) İbnü Kayyim, age., I, 58.

45) İbnü Kayyim, age., I, 203.

Sünnet'te o konu ile ilgili hüküm bulunup bulunmadığını araştırmada son derece dikkatli ve ciddi davrandıkları da ortaya çıkmaktadır.

Nitekim içki içen kimseye vurulacak sopanın miktarı Hz. Ali'ye sorulduğunda O şöyle demiştir: «İçki içene seksen değnek vurulmalıdır. Çünkü içki içen sarhoş olur. Sarhoş olunca da saçma sapan konuşur, ne söylediğini bilmez. Ne söylediğini bilmeyen kimse de namuslu kimselere iftirada bulunur. Namuslu bir kimseye iftirada bulunmanın cezası da seksen değnektir.» (46)

5. DİĞER BAZI SAHABİLERİN MESELELER KARŞINDA TUTUMLARI

Abdullah b. Abbas r.a. kendisine bir şey sorulduğunda meselenin cevabı eğer Kitapta varsa onu söylerdi, eğer Allah'ın Kitabında olmayıp Rasûlullah a.s.'in Sünnetinde varsa onu söylerdi. Kitap ve Sünnette yoksa Hz. Ebû Bekr ve Ömer'den bu konuda bir hüküm bulunup bulunmadığını araştırır, eğer bunlardan gelen bir şey bulursa onu söylerdi. Kitap ve Sünnette bir şey bulamaz ve Hz. Ebû Bekr veya Ömer'in de o konuda verdikleri bir hükmün olup olmadığını bilemezse, o zaman kendi reyini ictihâd ederdi. (47)

Hz. Abdullah b. Ömer'e (v. 73/692) yaptığı bir şey için, «Bunu Rasûlullah a.s.'dan görerek mi yapıyorsun, yoksa kendi reyindir?» diye sorulunca «Kendi reyimdir» dedi. (48)

Ebû Hureyre r.a. da bir şey hakkında kendi görüşünü söylediği zaman «Bu benim kesemendir» derdi. (49)

Abdullah b. Mes'ûd r.a. lâfızlarda yanılma korkusundan, belkide Hz. Ömer'in tesirinden, çok hadis rivayetinde bulunmuyordu. (50) O şöyle diyor: «Allah kullarının kalblerinde tecelli etti ve Muhammed a.s.'in kalbini kulları arasında en hayırlısı gördü ve O'nu peygamber seçti. Sonra diğer kullarının kalblerine baktı, O'nun ashâbının kalblerini diğerlerinininkinden daha hayırlı gördü, onları da O'na sahâbe olarak seçti. Mü'minlerin iyi gördüğü Allah katında da iyidir. Mü'minlerin kötü gördüğü Allah katında da kötüdür.» (51)

Yine Abdullah b. Mes'ûd «Bugünden sonra kime bir mesele sorulur, kime bir dava arz olunursa, O Allah'ın kitabında bulunanla hükmetsin. Allah'ın Kitabında bulunmayan ve Rasûlullah'ın hüküm vermediği bir me-

46) Üde, Abdülkadir, et-Teşriu'l-Cinâi'l-İslâmî, Mukaranen Bi'l-Kanuni'l-Vad'i, I-II, Kahire, 1384/1964, II, 506.

47) İbnü Kayyim, age., I, 63-64.

48) İbnü Kayyim, age., I, 64.

49) İbnü Kayyim, age., I, 64.

50) el-Hudari, age., 111.

51) İbnü Kayyim, age., I, 65.

sele olursa sâlihlerin verdiği hükümle hükümlenir. Eğer ona Allah'ın Kitabında olmayan, Rasûlullah a.s.'in da hüküm vermediği ve sâlihlerin de hükmü bulunmayan bir dava gelirse o zaman kendi reyini ile hükümlenir. O zaman «Benim reyim budur» desin. «Ben korkuyorum» demesin. Gerçek şu ki, helâl olan açık, haram olan açıktır. Bunların arasında şüpheli olanlar vardır. Seni şüphelendiren şeyi bırak, şüphelenmediğini al» (52), diyordu.

O, nikâhta tefviz hakkında «Reyimle söylüyorum. Doğru ise Allah'tandır, fakat hata ise benden ve şeytandandır. Allah ve Rasûlü ondan beridir» diyor. (53)

Abdullah b. Mes'ûd reyiniyle verdiği bir hükümden sonra buna uygun bir hadis bulunduğunu öğrenirse son derece seviniyordu. Nitekim O'na, kocası mehrini tayin edip belirlemeden ölen bir kadının durumu sorulduğunda O, «Rasûlullah a.s.'in böyle bir meselede verdiği hükmü bilmiyorum» dedi ve reyini ile icthâd ederek «adamın diğer karılarının mehrinden az veya çok olmamak üzere onların mehirleri kadar mehir verilmesi, kadının iddet beklemesi ve kendisine miras verilmesi gerektiği» şeklinde hükmetti. Bunu duyan Ma'kûl b. Yesâr (v. 65/685) kalktı ve Rasûlullah a.s.'in böyle bir kadın hakkında bu şekilde hüküm verdiğini bildirdi. Bunun üzerine Abdullah b. Mes'ûd son derece sevindi. (54)

6. FETVÂ VEREN SAHÂBENİN SAYISI

Sahâbenin hepsinin âlim olmadıklarını ve herkese mesele sorulmadığını, sorulsa bile sorulan meselelere herkesin cevap vermediklerini daha önce zikretmiştik. Sahâbîlerin sayısı bir hayli çok olduğuna göre acaba fetvâ veren sahâbîler ne kadardır? Fetvâ verenlerin verdikleri fetvâlar aynı derecede çok mudur? Kısaca bu gibi konulara da temas etmekte yarar görüyoruz.

Bu devirde herkese mesele sorulmadığı gibi, kendilerine mesele danışılan, böylece hüküm ve fetvâ veren, kadın ve erkek, sahâbe sayısı 160 kadardır. Bunlardan da 20 tanesi kadındır. (55) Fetvâ verenlerin arasında da en çok fetvâ veren yedi kişi bulunmaktadır. Çok sayıda fetvâ veren

52) İbnü Kayyim, age., I, 62-63.

53) İbnü Kayyim, age., I, 57; el-Hudarf, age., 116.

54) ed-Dehlevî, age., I, 141-142.

55) İbnü Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, Cevâmîu's-sîre Ve Hamsu Resâile Uhra (İhsan Abbas ve Nâsirüddin el-Esed tahkiki), Mısır, Tarihsiz, s. 319 vd.; es-Semerkandî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, Tuhfetü'l-fukâha', I-III, (Muhammed el-Muntasır el-Kettânî ve Vehbe ez-Zühayli neşri), Kettânî'nin mukaddimesi, Şam, 1964, Mu. s. 21.

bu sahâbilerden her birinin verdikleri fetvâları ancak kalın birer kitapta toplamak mümkündür. (56)

En çok fetvâ veren sahâbilerden birisi olan Abdullah b. Abbas'ın fetvâlarını Ebû Bekr Muhammed b. Musa b. Ya'kub b. Emîru'l-mü'minin Memun (v. 342/953)un yirmi kitap halinde topladığı nakledilmektedir. (57)

Ayrıca yirmi kadar sahâbî vardır ki, bunların verdikleri fetvâ miktarı orta derecededir ve her birinin verdikleri fetvâları küçük birer cüz halinde toplamak mümkündür. (58)

Fetvâ verenlerden bunların dışında kalanlar ise, kendilerinden ancak bir veya iki mesele hakkında fetvâ rivayet edilenlerdir. Bu fetvâların hepsini de küçük bir cüz halinde toplamak mümkündür. (59)

Sahâbeden bir kısmının çok fetvâ verdiklerini söylemiştik. Bunlara çok fetvâ vermiş olmalarından dolayı «el-Müksirün» denmektedir. Bu bakımdan diğerlerini zikretmesek de, hiç olmazsa bunların isimlerini zikretmemiz yerinde olacaktır. Bu sahâbiler şunlardır: Ömer b. el-Hattab, Ali b. Ebû Talib, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Ümmü'l-mü'minin Aişe, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer r.a. (60).

Tâbiîn âlimlerinden Mesrûk (v. 63/682) şöyle diyor. «Rasûlullah'ın ashâbıyla yakından temas ettim. Onların ilimlerinin şu altısına dayandığını gördüm; Ömer, Ali, Abdullah, Muaz, Ebû'd-Derdâ, Zeyd b. Sâbit. Bunlarla da yakından temas ettim ve ilimlerinin Ali ve Abdullah'a dayandığını gördüm. (61)

Bütün bunlardan sonra diyebiliriz ki, bu devirde sahâbe ortaya çıkan olayları birbirine benzeterek, bazı hükümleri diğerlerine de veriyorlardı. Onlar Kur'ân ve Sünnetin hem lâfzından, hem ruhundan istifade ederek hüküm çıkarıyorlardı. Bu arada zamanlarının gerektirdiğini ve ihtiyaçlarını da göz önünde bulunduruyor, maslahatın gerektirdiği şekilde hareket ederek reyleriyle hükmediyorlardı.

Sahâbiler bu şekilde davranışlarıyla sonra gelecek âlimlere ictihâd kapısını bizzat açmışlar, ictihâdın yolunu onlar göstermişler ve açıklamışlardır. (62)

56) es-Semerkindî, age., Mu., s. 22; İbnü Kayyim, age., I, 12.

57) İbnü Kayyim, age., I, 12.

58) İbnü Kayyim, age., I, 12; es-Semerkindî, age., Mu., s. 22.

59) İbnü Kayyim, age., I, 12; es-Semerkindî, age., Mu., s. 22.

60) İbnü Sa'd, Muhammed, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, I-VIII, II, 350; İbnü Kayyim, age., I, 12; İbnü Hazm, Cevâmi', 319 vd.

61) İbnü Sa'd, age., II, 350.

62) İbnü Kayyim, age., I, 216-217.

Bazan sahâbiler ictihâdlarında, biri diğèrininkine uymayan farklı görüŖler de ortaya koymuŖlardır. Meselâ, bir adamın karısına hitaben «Sen bana haramsın» sözü üzerindeki farklı düŖünceleri bunlardan biridir. Bu söz hakkında Hz. Ebû Bekr ve Ömer r.a. «Bu bir yemindir» demiŖlerdir. Abdullah b. Abbas da onlara uyararak aynı görüŖü benimsemiŖtir. Hz. Ali ve Zeyd b. Sâbit aynı söz için «Bu söz üç talâkla boŖamayı ifade eder» derken, Abdullah b. Mes'ûd da «Bu sözle bir talâk vuku bulmuŖtur» demektedir. Bu görüŖlerin her biri Ŗüpheless birer ictihâd ve birer reydir. (63)

7. SAHÂBİLERİN İCTİHÂDLARININ FARKLI OLMASININ SEBEBLERİ

Sahâbilerin birbirlerinden farklı ictihâd yapmıŖ olmalarının bir takım sebepleri vardır. Bu sebepleri Ŗu Ŗekilde sıralayabiliriz:

a) Sahâbilerin Kur'ân'ı Farklı Anlamaları

Sahâbiler Kur'ân-ı Kerîm'in bazı âyetlerini farklı anladıkları için verdikleri fetvâlarda ihtilâf etmiŖlerdir. Bu farklı anlama da ya,

(**والمطلقات يتربصن بانفسهن ثلاثة قروء**) «BoŖanan kadınlar

kendi kendilerine üç «kuru» beklerler» (64), âyetindeki (**القروء**)

lafzı gibi iki manaya ihtimali olan lafızların anlaşılmasındaki ihtilâf Ŗeklinde olmaktadır. Nitekim bu lâfzı Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ûd «hayız» manasına, Zeyd b. Sâbit ise «tuhr», yani temizlik manasına almıŖlardır. Âyeti de her biri aldıkları bu manalara uygun olarak anlamıŖlar ve açıklamıŖlardır. (65) Yahut bu farklı anlayıŖ bazan da âyetlerin birinin diğèrine Ŗümulü olduğu zannını veren, bir konuda birbirine zıt iki farklı hüküm bulunmasından ileri gelmektedir. Meselâ,

(**والذين يتوفون منكم ويذرون أزواجاً يتربصن بانفسهن أربعة اشهر وعشرا**)

«İçinizden ölenlerin bırakmıŖ olduğu eŖler kendi kendilerine dört ay on gün beklerler,» (66) âyetinin hâmile olanlara da Ŗümulü var zannedilir. Halbuki, boŖanan kadınlardan hâmile olanların iddeti, doğuruncaya kadardır. Kocası ölen hâmileler hakkında verilecek hükümde bu sebeple tereddüt edilir. Bu kadınlar dört ay on gün mü iddet bekleyecek, yoksa doğuruncaya kadar mı iddet bekleyecekler? İŖte sahâbilerden bu konuda her iki görüŖe de sahip olanlar bulunmaktadır. (67)

63) İbnü Kayyim, age., I, 216.

64) el-Bakara, 2/228.

65) el-Hudari, age., 126 vd.; es-Sâyiis, age., 39.

66) el-Bakara, 2/234.

67) el-Hudari, age., 126 vd.; es-Sâyiis, age., 45.

b) Sahâbilerin Sünnet Bilgilerinin Farklı Olması

Rasûlullah a.s.'in sünnetlerinin hepsi namazın kılınışı ve rekât sayılarının tesbitinde olduğu gibi, büyük bir topluluğun huzurunda yapılmış veya söylenmiş değildir. Üstelik sahâbilerin bir kısmı devamlı olarak Medine'de bulunamamışlar, Medine'de bulunsalar da devamlı olarak Peygamber a.s.'la birlikte olamamışlardır. Bu bakımdan herkes aynı şekilde bütün sünnetlere, hatta bazan yeni inen âyetlere aynı şekilde vâkıf değillerdi. Zaten sünnetlerin çoğu ancak bir veya iki kişi yanında söylenmiş veya yapılmıştır. Bunun içindir ki, yukarda da söylediğimiz gibi, Hz. Ebû Bekr bir hüküm vereceğinde bilmediği bir hadisi, başka sahâbilerin Peygamber a.s.'dan işitip işitmediklerini sormuş ve araştırmıştır.

İşte bu da sahâbiler arasındaki farklı icthâdın bir kaynağıdır. Ayrıca bu devirde Rasûlullah a.s.'dan hadis nakletmek yaygın olmadığı gibi sünnetler bir kitap halinde yazılmış da değildi. (68)

c) Sahâbilerin Ayrı Düşünce Ve Görüş Sahip Olmaları

Yukarda da izah ettiğimiz gibi sahâbiler her hangi bir mesele hakkında kitap veya sünnetten bir nass bulamayınca onun hükmünü tesbit etmek için reyle fetvâ veriyorlardı. Onlarca rey, iyi (maslahat) gördükleri şeyle veya şeriatın ruhuna en yakın olanla amel etmek demektir. Meselâ Hz. Ebû Bekr'in zekât vermeyenlerle savaşmak istemesi, bir kimsenin yanında bulunan bir yetimin malından zekât verilip verilmeyeceği hususundaki görüşleri böyledir. Nitekim sahâbilerden bazıları yetimin malından «zekât verilir» derken, bazıları da «yetimin malından zekât yoktur» diye hükmetmişlerdir. (69)

ç) Meselelerin İletlerini Farklı Görmeleri

Bir mesele hakkında hüküm verirken, meselenin illetlerini farklı olarak tesbit etmiş olmaları, bazan da unutmaları ve yanılmaları sebebiyle sahâbiler bazı meselelerde farklı hükümler vermişlerdir. Meselâ Abdullah b. Ömer Peygamber a.s. Efendimizin recep ayında bir umre yaptığını söylüyordu. Bunu Hz. Âişe duyunca, Abdullah b. Ömer'in yanıldığına hükmetmiştir. (70)

8. SAHÂBİLERİN İCTİHÂD VE REYLERİ

Yukarda verdiğimiz misallerden de açıkça görülmektedir ki, sahâbiler kendi icthâd ve görüşleriyle hüküm vermişlerdir. Ancak sahâbilerin

68) el-Hudarî, age., 126 vd.; es-Sâyis, age., 41.

69) el-Hudarî, age., 126 vd.

70) ed-Dehlevî, I, 143.

ictihâdları delilsiz, arzu ve hevesten doğan mücerret bir rey değil de delile dayanan, Kur'ân'ın naslarını izah eden bir rey olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu sebeple onların rey ve ictihâdları makbul ve muteberdir.

Aslında güzel ve makbul olan reyler de bir kaç çeşittir. Yeri gelmişken kısaca bunlara bir göz atmamız yerinde olacaktır.

a) Bu reylerden birincisi, ümmetin en saf, en temiz, en fakih, en âlim, anlayışlı, özü sözü doğru, mükemmel yaratılışlı, kafası ve gönlü açık, parlak bir zekâ ve berrak bir zihne sahip olan sahâbilerin reyleridir.

Sahâbiler, Kur'ân'ın nüzulüne şahit olmaları sebebiyle, âyetlerin tevilini ve Rasûlullah a.s.'in hükümleri açıklığındaki maksat ve düşüncelerini iyi biliyorlardı. Bu sebeple bunların ilimleriyle görüş ve düşüncelerinin Peygamber a.s. Efendimizin teşri' ettiklerine yakınlığı, bizzat kendilerinin O'na olan yakınlığı gibidir. Bunlarla daha sonrakiler arasındaki düşünce farkı da, aralarında bulunan fazilet farkı gibidir. Diğer bir deyişle sahâbilerin reyleri ile sonrakilerin reyleri arasındaki fark, bizzat aralarındaki şeref ve yüceliklerin fark ve nisbeti gibidir.

Kur'ân'ın tasvib ve tasdik ettiği reylerle başka reylerin eşit olması düşünülemez. Bilindiği gibi bazı konularda Kur'ân sahâbilerce ileri sürülen fikir ve görüşlere uygun olarak hüküm bildirmiş, onları tasdik eder şekilde âyetler nâzil olmuştur. Nitekim Hz. Ömer r.a. Hz. Peygamber a.s.'in zevcelerinin örtünmelerini istemiş Kur'ân da bu görüşe uygun olarak inmiştir. İşte ashâbın yapmış olduğu ictihâd ve izhar ettiği reyler, bu sınıfa dahil reylerdir.

b) Güzel ve makbul olan reylerin ikincisi, nasları tefsir eden, onların delâlet yönlerini beyan eden, açıklayan, onlardan hüküm çıkarma yollarını gösteren ve bunu kolaylaştıran reydur. Abdullah b. Mübârek (v. 181/797) bu hususta şöyle söylüyor: «İctihâdda dayanağın eser olsun. Reyle ictihâd ettiğinde de hadisi tefsir eden reyi al. Böylesi ise, Allah'ın kullarından dilediğine verdiği üstün bir anlayıştır.»

c) Üçüncüsü de ümmetin, üzerinde icma' ettiği reydur. Onu daima halef seleften, yani sonrakiler öncekilerden alagelmislerdir. Ümmetin, bu cinsten reylerin sıhhatinde ittifakı vardır. Ümmet zaten ancak doğru olan rey üzerinde birleşmiştir. (71)

ç) Makbul olan reylerin dördüncüsü de, meydana gelen olayların hükmünü önce Kur'ân'da arayıp orada bir şey bulamayınca sünnete mü-

racaat eden, sünnette de bulamadığı zaman Hulefayı Râşidîn'in, yahut onlardan ikisinin, yahut birisinin o konuda verdiği bir hükmün bulunup bulunmadığını araştıran, eğer onlardan da bir şey bulamazsa sahâbilerden birinin bir hüküm verip vermediğini araştırdıktan sonra, bir şey bulamadığı için görüşünü ortaya koyan âlimin kendi icthâdı olan reydir. Böyle rey ile icthâdda bulunan bir kimse Kitâp, Sünnet ve ashâbın verdiği hükümlere en uygun ve yakın olanını araştırıp bulur. Bu çeşit rey de sahâbilerin tecviz ettiği, tasvip ettiği ve hatta kullandığı reydir. (72)

Hangi sebepten olursa olsun sahâbilerin fıkıhla ilgili görüş, düşünce ve icthâd metodları, kendilerinin gittikleri yerlere de gitmiştir. Sahâbilerin bu gidişleri ister sırf seyahat, ister fetih için, yani harp sebebiyle, isterse halifenin kendilerini vali veya kadı olarak diğer şehirlere göndermesi münasebetiyle olsun bu gidişleriyle, kendi görüş ve düşünceleri de onların gittikleri yerlerde yayılmıştır.

Bu konuyu biraz açıklamaya çalışalım. Bilindiği üzere, İslâm askerleri içinde pek çok âlim ve fakih sahâbiler de bulunuyordu. Bunlar fetih için buldukları yerden ayrılıp gidiyorlar ve böylece etrafa yayılıyorlardı. Bu şekilde bu âlim sahâbiler kendi düşünce ve görüşlerini de yerleştikleri bu yerlere götürmüş oluyorlardı. Ancak etrafa gidip yerleşme dolayısıyla görüşlerinin yayılmasını sağlayan sırf harp durumu değildi. Bazen bunların çeşitli şehirlere gitmeleri valiler kanalı ile oluyordu. Onlar görüş sahibi kimselerin rey ve görüşlerinden istifade etmek için bunları etraf şehirlere gönderiyor, onlar da buralarda ortaya çıkan ve kendilerine sorulan meseleler hakkında şahıslara ve topluluklara, fetvâ veriyorlar ve aralarında zuhur eden olaylar hakkında hükmediyorlardı. Herkes de hem kendilerinden hem de verdikleri hükümlerden memnun oluyordu. Bu durum aynı zamanda o sahâbinin hüküm verirken düşünce ve metodunun, burada yayılıp yerleşmesini sağlıyordu.

Sahâbilerden gerek Medine'de halifelere yardım için kalanlar ve gerek Mekke, Kûfe, Mısır, Şam gibi şehir ve memleketlere gidenler buraların mescidlerini kendilerine merkez olarak seçiyorlardı. Böylece bu mescidlerde fıkıh ve diğer şer'î ilimleri yayıyorlardı. (73)

Bu devirde sahâbiler ancak vuku bulan hadiseler hakkında hüküm veriyorlar, vuku bulmayan muhtemel olaylar hakkında hüküm vermiyorlardı. Nitekim Zeyd b. Sâbit, kendisine bir şey sorulduğunda, önce vuku bulup bulmadığını sorar, vuku bulmuşsa onun cevabını verir, fakat henüz vuku bulmamışsa «oluncaya kadar bırakın dursun» derdi. (74)

72) İbnü Kayyim, age., I, 83.

73) Yusuf Musa, Târihu'l-fıkh, 39-40.

74) Karaman, age., 60.

Ayrıca kendisine bir mesele sorulan sahâbi, yukarda da açıkladığımız gibi, hemen cevap vermeye yönelmez, soranı bir başka sahâbiye gönderirdi. İşte bu gibi sebeplerle sahâbilerin büyüklerinden nakledilen fetvâlar azdı. (75)

9. SAHÂBE DEVRİNDE FIKHİN KAYNAKLARI

Bütün bu misal ve izahlardan sonra diyebiliriz ki, sahâbiler fetvâ verirken önce dinin esası ve islâmî ilimlerin birinci kaynağı olan Kur'ân'a dayanıyorlardı. Sonra da kalben mutmain olacakları bir kaynaktan duydukları Sünnet'e dayanıyorlardı. Rivayetinin sağlamlığı belli olunca Sünnet'e uymanın gerektiğinde müttefik idiler. (76)

Bununla birlikte sahâbiler, insanlar dini konularda cür'etli olurlar ve böylece onda bulunmayanı ona sokarlar endişe ve düşüncesiyle mücerret rey'e dayanmayı kerih görüyorlardı. Bundan dolayı sahâbilerin çoğu rey'i zemmettiler. (77) Fakat onların zemmettikleri rey, daha önce de söylediğimiz gibi, dini asıllardan birine dayanmaksızın hevaya ve nefsin arzularına uyularak verilen fetvâların dayandığı rey olduğunda şüphe yoktur. Yoksa kendilerinin fetvâ verirken dayandıkları ve görüşlerini ortaya koydukları rey değildir.

Bundan başka fetvâ veren sahâbilerin bir hükümde birleşmeleri neticesi, hiç kimsenin itiraz edemeyeceği bir delil olarak «icma'» ortaya çıkmıştır.

Buna göre sahâbe devrinde hüküm verirken dayanılan deliller, diğer bir ifadeyle fikhin kaynakları: «Kitap», «Sünnet», «Kıyas veya Rey» ile «icma'» olmak üzere dört idi. (78)

C) TÂBİİN DEVRİNDE FIKIH

Sahâbe devrinden sonra «Tabiîn Devri» başlamıştır. Ancak sahâbe devri ile bu devri birbirinden kesin hatlarla ayırmak mümkün değildir. Çünkü tabiîn devrinin başladığını kabul ettiğimiz yıllardan çok daha sonraları sahâbilerden çok kimsenin daha hayatta olduklarını biliyoruz. Bu bakımdan bir devrin bitip sonraki devrin başladığını söylerken, bunu taşıdıkları özelliklere göre söylüyoruz.

Tâbiînden olanlar aslında her bakımdan sahâbilerin talebeleridir. Bununla birlikte bu devrin, sahâbe devrinden farklı bir takım özellikleri

75) el-Hudarı, age., 114; es-Sâyis, age., 36.

76) el-Hudarı, age., 114-115; es-Sâyis, age., 41.

77) el-Hudarı, age., 116-117; es-Sâyis, age., 45.

78) el-Hudarı, age., 114-115; es-Sâyis, age., 41.

bulunuyordu. Onun için bu devirdeki «Fıkah»ın durumunu izah etmeye geçmeden önce, kısaca bu özelliklere bir göz atmamız yerinde olacaktır.

1. Tâbiîn Devrinin Özellikleri

Bu devrin çeşitli yönlerden özelliklerini şöylece özetleyebiliriz :

a) Bu devirde ümmet, siyasi yönden bir çok fırkalara ayrılmış bulunuyor. Bu fırka mensupları birbirlerini tekfir derecesinde itham etmektedirler. Müslümanlar «ehl-i sünnet»ten ayrı olarak sadece «şîâ» ve «hâriciler» gibi bir takım fırkalara ayrılmakla kalmamış, bu fırkalar da kendi arasında bir çok kollara ayrılmıştır. Bu kollar arasında o kadar aşırı gidenler olmuştur ki, içlerinden bir kısmı İslâm'ın dışına çıkmıştır.

Birbirinden tamamen ayrı olan bu fırkaların farklı görüşleri bulunmaktadır. Fakat bunlardan birinin görüşü diğerinin yanında, hiç bir kıymet ifade etmemektedir. Meselâ hâriciler Hz. Ebû Bekr ve Ömer'e meylediyorlar ve Hz. Osman, Ali, Muaviye r.a. ve onların valilerinden teberri ediyor, kendilerini onlardan uzak görüyorlardı. Buna mukabil Şîa da Hz. Ali ve ehl-i beyt'e meylediyor diğerlerinden teberri ediyorlardı. Bütün bunların yanında müslümanların çoğunluğu bu fırkalardan uzak duruyor, fitnelere karışmıyorlardı. Bu şekilde ayrılmaların ise, hüküm istinbatında çok büyük tesirleri görülüyordu. (79)

b) Hulefayı Râşidîn, özellikle Hz. Ömer r.a.'ın halifeliği döneminde olmak üzere ilk iki halife zamanında da sahâbenin ileri gelen, uluları Medine'den ayrılmıyorlardı. Diğer bir deyişle, halifeler bunların Medine'den ayrılmalarına izin vermiyor, yukarda da izah ettiğimiz üzere, halifeler bunları çeşitli konularda kendileriyle istişare edebilmek için Medine'de tutuyorlardı. Bunların içinden her hangi bir sebeple Medine'den ayrılanlar olsa bile, bunlar zaten Medine ile irtibatlarını kesmiyorlar, Medine'de kalanlarla ilim alış-verişlerini devam ettiriyorlardı.

Hz. Ömer devrinde bazı sahâbiler diğer şehirlere sadece «kadı», «muallim» veya «kari'» olarak gönderildiği halde, Hz. Ömer'in vefatından sonra bir çok sahâbi kendiliğinden Medine'den ayrılarak başka yerlere yerleşmişlerdir. Bu durum, Medine'nin sahâbe devrindeki ilmî üstünlüğünü kaybetmesine sebep olmuştur. Bunun neticesinde müstakil görüş sahibi sahâbilerin gittikleri yerlerde, kendi görüşlerini benimseyen yetiştirdikleri talebeleriyle birlikte, görüşlerinin birer «ekol» olarak ortaya çıkmasını doğurmuştur. (80)

79) el-Hudari, age., 136, 166-169; Ebû Zehra, age., 94; es-Sâyis, age., 59.

80) el-Hudari, age., 136-137; Ebû Zehra, age., 95; es-Sâyis, age., 59, 66-67.

c) İslâm Ülkesinin sınırları genişledikçe, İslâm'a yeni girenlerden bir çokları mağlubiyetlerini bir türlü hazmedemiyorlardı. Şîa içerisinde öyleleri vardı ki, bunlar zahiren müslüman görünerek müslümanları ifsat etmek, fitne çıkarmak ve İslâm'ı kökünden sarsmak istiyorlardı. Kendi eski hâkimiyet ve devletlerini yeniden kuramasalar bile, böylece müslümanlardan öç almak fikrini güdüyorlardı. (81)

ç) Yine bu devirde, Hz. Ebû Bekr ve Ömer'in korktukları, Rasûlullah a.s.'ın ağzından yalan hadis rivayeti çoğaldı. Bu durum gerçek iman sahiplerini ciddi şekilde endişelendiriyordu. Bu da onları bazı çareler aramaya sevketti. Ömer b. Abdülaziz'in, hadislerin toplanıp yazılmasını düşünmesi de bunun neticesidir. (82)

d) Bu devirde arapların dışındaki milletlerden müslüman olanlar ya harp neticesi esir olup köle iken efendisinin terbiyesi altında veya doğrudan doğruya müslüman oluyorlardı. Köle iken müslüman olanlar âlim olan efendilerinden Kur'ân ilimlerini ve sünnetle ilgili bilgileri öğrenmişler ve her biri birer İslâm bilgini olmuşlardı. Böylece bu devirde aslen arap olmayan yani mevâlînden olan âlimler çoğaldı. Meselâ Abdullah b. Abbas'ın kölesi İkrime (v. 105/723), Abdullah b. Ömer'in kölesi Nâfi' (v. 117/735), Enes b. Mâlik'in kölesi Muhammed b. Sîrîn (v. 110/728), Ebû Hüreyre'nin kölesi Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec (v. 117/735) bunlardandır. Bu sahâbilerin dördü de çok hadis rivayet edenlerdendir. Azâd ettikleri köleleri de bunların yanında büyük âlim ve fazilet sahibi kimseler olarak yetiştirmişlerdir. (83)

2. Tâbiîn Âlimlerinin Meseleler karşısında Tutumları

Bu devirdeki Fıkh'ın durumunu ortaya çıkaran, âlimlerin meseleler karşısında takındıkları tavırlardır. Bu bakımdan aşırı olanları bir yana bırakacak olursak mutedil tâbiîn âlimlerini meseleler karşısında iki ayrı tavır içinde görüyoruz. Bunun neticesi olarak bu devir âlimleri «hadis ehli» ve «rey ve kıyas ehli» olmak üzere iki gruba ayrılmış bulunmaktadır. (84)

Bu devirde hadis ehli ile rey ehli arasındaki ihtilâf epeyce derin görünmektedir. «Hadis ehli» dediğimiz gruptan olanlar bir meselenin hükmünü açıklarken, hükümlerin illetlerini araştırmadan, sadece nasların zahirlerine bakıyor ve eğer hükmü naslarda bulamazlarsa çok az olarak reyleri ile hüküm veriyorlardı. Buna mukabil «rey ehli» olanlar da bu

81) Ebû Zehra, age., 94.

82) el-Hudarî, age., 138; Ebû Zehra, age., 94-95; es-Sâysis, 59, 68-69.

83) el-Hudarî, age., 142-143; es-Sâysis, age., 59-60, 71-72.

84) el-Hudarî, age., 145; Ebû Zehra, age., 96.

devirde çok hadis uydurulduğu için, hadise kolay kolay itimat edemiyorlardı. Daha doğrusu hadis diye duydukları her şeyi hemen hadis olarak almıyor, hükümlerin illetlerini araştırıyor ve bazı meseleleri, diğerleriyle birlikte düşünerek, aralarında irtibat kurarak meseleler hakkında reyleleriyle fetvâ veriyorlardı. Bunlar da mevzu' yani uydurma hadisler sebebiyle yalana düşmekten korkuyorlardı. (85)

Bu devirde, genel olarak, Hicâz âlimlerinin çoğu «ehl-i hadis», Irak âlimlerinin çoğu da «ehl-i rey ve kıyas»tır. (86)

Sahâbe devrinde olduğu gibi, bu devirde de araplar daha çok askerlik işleriyle meşgul olmuşlardır. Arap olmayanlar da kendilerini ilim ve sâ-nata vermişlerdir. Onun için tâbîin devrinin en meşhur fıkıh âlimlerinin mevâliden yani arap olmayan kimseler olduklarını görüyoruz. Abdurrahman b. Zeyd b. Esem (v. 182/798), bu hususta şöyle söylemektedir: «Abâdile - Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr b. Âs (ve dördüncüsü Abdullah b. Ömer'dir) - vefat edince fıkıh bütün belde-lerde arap olmayanlara kaldı. Mekke'de Atâ b. Ebî Rabah (v. 114/732), Yemen'de Tâvûs (v. 106/724), Yemâme'de Yahyâ b. Ebî Kesîr (v. 129/747), Şam'da Mekhûl (v. 116/734), Horasan'da Atâ el-Horasânî (v. 163/780) gibi. Ancak Medine'yi Allah Kureyş'e tahsis etti. Medine'nin fakihî Saîd b. el-Müseyyeb'tir (v. 94/713). Bu zat sahâbilerin yanında da fetvâ verirdi.» (87).

Tabiatıyla bunlar tâbîin devri âlimlerinin tamamı değildir. Bu devirde bunlardan başka âlimler de vardır. Meselâ Medine'de Saîd b. el-Müseyyeb'ten başka şu âlimleri de görüyoruz :

el-Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Siddik (v. 107/725), Urve b. Zübeyr b. Avvâm (v. 93/712), Süleyman b. Yesâr (v. 107/725), Hârice b. Zeyd b. Sâbit (v. 99/717) (88), Ali Zeynü'l-Âbidîn (94/712), Sâlim b. Abdullah b. Ömer (v. 106/725), Abdullah b. Ömer'in kölesi Nâfi' (v. 117/735), Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî (v. 124/742), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (143/760). (89)

Bunlar pek çok sahâbeden ilim tahsilinde bulunmuş olmakla birlikte genel olarak bunların ilimleri şu meşhur sahâbilerle dayanmaktadır. Onlar bu âlim sahâbilerin öğrencileridir; Ömer b. el-Hattab, Ali b. Ebî Tâlib,

85) Ebû Zehra, age., 97-98; es-Sâiyis, age., 72-74.

86) el-Hudarî, age., 145; Ebû Zehra, age., 94.

87) İbnü Sa'd, age., II, 379; İbnü Kayyim, age., I, 22-23; ed-Dehlevî, age., I, 143; Ahmed Ermin, age., II, 177.

88) Yusuf Musa, age., 40-41; İbnü Hazm, Cevâmî', 324.

89) el-Hudarî, age., 152-156.

Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Übeyy b. Ka'b (v. 21/642), Ebû Musa'l-Eş'arî, Abdullah b. Mes'ûd. (90)

Durum Medine çevresinde, yani Hicâz bölgesinde böyledir. Buna mukabil Kûfe'de de tâbiîn devrinde pek çok âlim yetişmişti. Burada yetişen âlimler de daha çok Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd'dan ilim tahsil etmişlerdir. Çünkü bu iki âlim sahâbi de Kûfe'de uzun süre bulunmuş ve bunların görüşleri burada yayılmıştı. Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd'u çok takdir ederdi ve O'nun için «ilim dağarcığı» derdi. Kûfe halkı Hz. Ömer'e «Sen Şam halkını bizden üstün mü tutuyorsun?» dedikleri zaman O, «Ey Kûfeliler, ben size Abdullah b. Mes'ûd'u gönderdim» demişti. (91)

Ebû Musa el-Eş'arî de «Sizin aranızda İbnü Mes'ûd buldukça bana bir şey sormayın» derdi. Ebû Atiyye el-Hemdânî şöyle anlatıyor: «Ben, Abdullah b. Mes'ûd'un yanında otururken O'na bir adam geldi ve bir mesele sordu. Abdullah bu meseleyi kendisinden başkasına sorup sormadığını öğrenmek isteyince adam, Ebû Musa el-Eş'arî'ye sorduğunu, söyledi. Onun verdiği cevabı da nakletti. Abdullah verdiği fetvâda O'na muhalefet etti. Yani Ebû Musa'nın görüşüne uymayan bir fetvâ verdi. İşte Ebû Musa, Abdullah b. Mes'ûd hakkındaki sözü bunun üzerine söylemişti. (92)

Bu olay, Abdullah b. Mes'ûd'un sahâbe içindeki yerinin yüceliğini gösteren delillerden biridir.

Zaten Rasûlullah a.s. da Abdullah b. Mes'ûd'un âlim ve muallim olduğuna şehâdet ederek şöyle demişti: «Kur'ân'ı dört kişiden öğrenin. - Sözüne Abdullah b. Mes'ûd'dan başladı - Abdullah b. Mes'ûd, Übeyy b. Ka'b, Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim ve Muâz b. Cebel.» (93)

Din, fıkıh ve diğer islâmî ilimler, ümmet arasında şu dört sahâbiden yayıldı. Medinelilerin ilmi Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Ömer'in talebelerinden, Mekkelilerin ilmi Abdullah Abbas'ın, Iraklıların ilmi de Abdullah b. Mes'ûd'un talebelerinden yayılmıştı. (94)

Bu devirde rey ve kıyas ehlinin çokluğunu söylediğimiz Irak bölgesinde, özellikle Kûfe'de de pek çok âlim yetişmiş bulunmaktadır. Bu sebeple bu devirde Kûfe'de yetişen meşhur âlimlerden bazılarının isimlerini burada zikretmemiz yerinde olacaktır :

Alkame b. Kays en-Nehaî (v. 62/681), Esved b. Yezîd en-Nehaî

90) Yusuf Musâ, Târihu'l-fikh, 40.

91) İbnü Sa'd, age., II, 344; İbnü Kayyim, age., I, 17.

92) İbnü Sa'd, age., II, 342, 352.

93) İbnü Sa'd, age., II, 352; İbnü Kayyim, age., I, 16-17.

94) İbnü Kayyim, age., I, 21.

(v. 75/694), Ebû Meysere Amr b. Şurahbîl el-Hemdânî (v. 63/683), Mesrûk b. el-Ecda' el-Hemdânî (v. 63/683), İbrahim en-Nehaî (v. 96/714), Âmir eş-Şa'bî (v. 103/721), Saîd b. Cübeyr (v. 95/714), Abdurrahman b. Ebî Leylâ (v. 148/765) (Bu zat yüz yirmi kadar sahâbiden ilim almıştır.), Hammad b. Ebî Süleyman (v. 120/738), Süleyman b. Mihran el-A'meş (v. 148/765). (95).

3. Tâbiîn Âlimlerinin «Ehl-i Rey» ve «Ehl-i Hadis» Diye Ayrılmalarının Sebepleri

Yukarda tâbiîn âlimlerinin «ehl-i hadis» ve «ehl-i rey» diye iki gruba ayrıldıklarını ve genel olarak Hicâz ehlinin «ehl-i hadis» ve Irak ehlinin de «ehl-i rey» olduklarını söylemiştik. Fakat acaba bu neden böyledir? Bunun sebepleri üzerinde kısaca durmamız faydalı olacaktır.

Medine hilâfet merkezi ve sahâbenin büyüklerinin bulunduğu bir yerdi. Burada bulunanlar esere eğildiler ve sahâbenin ileri gelenlerinin rivayetlerini hıfzettiler. Sahâbenin verdikleri hükümleri aldılar ve kendilerini reyden müstağni saydılar. Yani verdikleri fetvâlarda «rey»e ihtiyaç duymadılar. Böylece sorulan sorular karşısında nassların ve eserin dışına çıkmadılar. Çünkü :

a) «eser»i alıp «rey»i almamak Abdullah b. Ömer gibi sahâbî üstadlarının yolu idi. Onlar da bu yolu takip ettiler.

b) Hicâz bölgesi yerli arapların yaşadığı bir bölge idi. Kendilerinde «eser» çoktu. Buna mukabil, sahâbe devrinde vuku bulmamış, onlar tarafından hükümleri beyan edilmemiş, yeni ortaya çıkmış meseleler çok az soruluyordu.

c) Hicâz bölgesi âlimleri, kendilerine bir mesele sorulduğunda onu önce Kitap, sonra Sünnet, onda da yoksa sahâbenin eserlerinde arıyorlar, eğer onda da yoksa, çok az olmak üzere, kendi reyleriyle hüküm veriyorlardı. Çok defa da böyle bir durumda fetvâ vermekten çekiniyorlardı. Nitekim bir adam Sâlim b. Abdullah b. Ömer'e bir şey sordu. O da «bu mesele hakkında bir şey duymadım» dedi. Adam «kendi reyini söyle» deyince de «hayır» dedi. Sonra adam meseleyi tekrar sorarak «ben senin reyine razıyım» dedi. Sâlim de «belki ben kendi reyimi söylerim, sen gidersin. Sonra da ben başka türlü düşünürüm ve bir başka görüşü benimserim. Fakat bu sefer seni bulamam» dedi ve kendi reyiyiyle fetvâ vermekten çekindi.

ç) Bu bölge âlimleri olmayan bir meselenin sorulmasını hoş görmezlerdi. Çünkü böyle bir şey onları hoşlanmadıkları «rey»le hüküm vermeye

zorlayabilirdi. Onlar isterse fmeşhur olmasın, hadis ve esere itimat ediyorlardı. (96)

Irak'a gelince, «rey ehli»nin çoğu burada bulunuyordu. Bundan dolayı da Irak rey yatağı olarak kabul ediliyordu. «Rey»le hüküm verenlerin başında da İbrahim en-Nehaî gelmekte idi. Bunlar şer'î hükümlerin, kul-lara yönelik maslahatları ihtiva eden muhkem asıllar olduğunu ve bu hükümlerin illetler üzerine bina edildiklerini kabul ediyorlardı. Bu sebeple bazan bu illet ve maslahata uymayan ve özellikle buna muarız bir eserle karşılaştıklarında da bunlarla amel etmeyi uygun bulmuyorlardı. Böyle hareket etmelerinin de bir takım sebepleri vardı. Bu sebeplere de kısaca temas edelim.

a) Bu bölge âlimlerinin ilk muallimleri olan sahâbilerden Abdullah b. Mes'ûd'un tesiri.

Abdullah b. Mes'ûd, Ömer r.a. gibi düşünürdü. Yanılmak ve Peygamber a.s.'ın ağızından yanlış bir şey söylemek korkusundan dolayı çok hadis rivayetinden çekinir, fakat reyî ile hüküm vermekten çekinmezdi. Abdullah b. Mes'ûd'un tâbiinden çok talebesi bulunuyordu. En büyük talebelerinden birisi de İbrahim en-Nehaî'nin hocası ve bu yolun kurucusu «Alkame b. Kays en-Nehaî»dir.

b) Bu bölgede sahâbilerin çokluğuyla övünüyorlardı.

«Ehl-i rey» dediğimiz tâbiîn âlimleri Irak'ı sahâbilerin çokluğu yönünden diğer İslâm şehirlerinin en şanslısı olarak görüyorlardı. Çünkü Kûfe ve Basra İslâm askerlerinin üssü idi. Horasan ve daha ilerileri buradan fethedilmişti. Hz. Ali'nin hilâfeti zamanında da «Kûfe» hilâfet merkezi yani başşehir olmuştu. Zaten bundan önce de pek çok âlim sahâbi Kûfe'ye gelmişti.

Kûfe'ye gelen sahâbiler arasında meselâ, Abdullah b. Mes'ûd, Sa'd b. Ebî Vakkas, Ammâr b. Yâsir, Ebû Musa el-Eş'arî, Muğire b. Şu'be, Enes b. Mâlik, Huzeyfe b. el-Yemân, İmrân b. el-Husayn ve Hz. Ali taraf-tarı olan daha bir çok sahâbi vardı.

İşte bu bölgede yetişen ve kendilerine «ehl-i rey» dediğimiz tâbiîn âlimleri, bu sahâbilerin özellikle, hadis bilen ve rivayet eden kimseler olmaları sebebiyle, onlardan öğrendikleri ile iktifa ettiler. Öğrendikleri hadisleri hüküm verebilmelerinde yeterli gördüler.

Bilindiği üzere, aynı zamanda Irak, «şîa»nın menbaı, hâricilerin merkezi ve fitne yatağı idi. Bundan dolayı Rasûlullah a.s.'ın ağızından hadis

uydurma işi bu bölgede yaygındı. Bundan dolayı Irak âlimleri hadisleri kabul hususunda bir takım şartlar ileri sürdüler ki, bu şartlara göre kabule değer az hadis buluyorlar ve bu sebeple yalnızca, sahâbilerden Irak'a gelenlerin yaptıkları rivayetleri almakla iktifa ediyorlardı. Bununla birlikte reyleriyle hüküm vermekte bir mahzur görmüyorlardı.

c) Bu bölge daha medeni idi.

Bilindiği gibi, Irak bölgesi Hicâz bölgesine nazaran daha medeni idi. Çünkü Irak eskiden beri yaşanmış bir çok medeniyete beşiklik etmiş bir yerdi. Bu sebeple Irak'ta hükümlerinin bilinmesine ihtiyaç duyulan meseleler Hicâz bölgesine nazaran daha çoktu. Bu bölgede zuhur eden yeni olaylar daha çoktu. Buna mukabil, kabul etmemiz gerekir ki, hadis oradan daha azdı. İşte bu durumlar bu bölgede reyin daha çok kullanılmasını doğurdu.

ç) Bu bölge âlimleri sorulan her meseleye cevap veriyorlardı.

Ehl-i rey dediğimiz âlimler, Hicâz bölgesi âlimleri gibi sorulan meselelerin olup olmadıklarına bakmadan, isterse vukuu nadir olsun, sorulan her meseleyi hükme bağlama yolunu tutmuşlardı. (97)

İşte bu sebeplerle ki, tâbiîn devri âlimleri, ortaya çıkan ve kendilerine sorulan meseleler karşısında böyle bir tutum içine girmişlerdir. Özet olarak diyebiliriz ki, eser taraftarı olanlar da kendi görüşlerine göre hüküm vermişlerdir. Rey taraftarı olanlar da reylerini, ancak bir mesele- nin hükmünü, mutlaka sırasıyla Kitap, Sünnet ve sahâbilerin verdikleri hükümlerde aradıktan ve buralarda bulamadıktan sonra beyan etmişlerdir. Ancak bunlarda rey daha çoktur. Böyle olmasını gerektiren de bu- ldukları muhittir.

Bu devirde de «rey» deyince kıyas, istihsan, mesalih-i mürsele, sedd-i zerâyi' ve örf gibi, daha sonra müstakil birer delil olarak «Fıkıh Usûlü» ilminde yer alacak olan çeşitli delilleri içine alan geniş anlamıyla yapılan her türlü ictihâd anlaşılmalıdır. Burada şu hususu bir defa daha belirtmeliyiz. Bu devir âlimleri ictihâd ederken, sahâbilerden her hangi birinin o konuda nakledilen bir görüşü varsa, onu aynen kabul etmişler, ayrıca o konuda kendileri ictihâd etmemişler, ona aykırı hüküm vermemişlerdir.

NETİCE

«İslâm Fıkhı»nın kaynağı ilâhi bir vahyin eseri olan «Kur'ân-ı Kerîm» dir. Bu da yaklaşık yirmi üç yılda Peygamber a.s.'a indirilmiştir. Peygamber a.s. zaman içinde bu âyetlerin nasıl değerlendirilmesi ve hayata nasıl uygulanması gerektiği hususunu, sözleriyle veya bizzat yaparak, bazan da yapılanların uygunluğunu göstermek için, onları gördüklerinde susarak belirtmiş ve açıklamıştır. İşte Hz. Peygamber a.s.'ın söz, fiil ve takrirlerinden oluşan «Sünnet»leri böylece «Fıkh»ın ikinci kaynağı olmuştur. Bundan dolayı «Kitap»ın bir sonraki nesle doğru olarak aktarılmasının önemi kadar «Sünnet»in nakli de önem kazanmıştır. Biz, gerek «Sahâbe» ve gerek «Tâbiîn» devrinde «Sünnet» için de gereken itinanın gösterildiğini tesbit ediyoruz. Ancak sünnetlerin hepsi, Kur'ân âyetlerinde olduğu gibi, Peygamber a.s. tarafından söylendiği veya yapıldığında herkese duyurulmuyor, bu sadece o sırada orada bulunan veya buna muhatap olan sahâbilerce biliniyor ve ancak onunla ilgili bir husus ortaya çıktığında veya sorulduğunda veya öğretmek için bilen sahâbi tarafından naklediliyordu. Bu sebeple sahâbilerin dini hususları bilme ve onları anlamaları birbirinden farklı olarak ortaya çıkmıştı. Buna anlayış ve kabiliyetlerinin farklılıkları ve her konuda «Peygamber a.s. şöyle buyurdu, şöyle yaptı veya şöyle bir mesele karşısında şöyle davrandı» demenin gerekip gerekmediği hususlarındaki farklı düşünceleri de eklenince ortaya çıkan veya sorulan bir konuda sahâbenin farklı görüş ve düşünce sahibi olmaları normaldir.

Sahâbilerin her bakımdan talebeleri olan tâbiîn âlimleri de hocalarının «Kitap» ve «Sünnet»e bakışlarını iyi değerlendirmişler, her konuda olduğu gibi, olaylar karşısındaki tutumlarını da onların tutumlarına uygun olarak belirlemişlerdir. Dolayısıyla gerek sahâbe, gerek tâbiîn devirlerinde âlimler ortaya çıkan, kendilerine sorulan meselelerin hükümlerini önce «Kitap», sonra da «Sünnet»te aramışlar, sırasıyla bunlarda buldukları hükümleri uygulamışlardır. Eğer ikisinde de bulamadıysa o zaman meselenin gerektirdiği şekilde reylerine baş vurmuşlardır. Bu konuda onlara Rasûlullah a.s. ile Muaz r.a. arasında geçen konuşmanın yol gösterdiğini de unutmamak gerekir.

Bu ilk iki asırda âlimlerin, olayları «İslâm Fıkhı» açısından değerlendireşleri göstermiştir ki, her asırda bu ilmin değişmez iki kaynağı «Kitap» ve «Sünnet»tir. Ayrıca bize örnek teşkil eden ve bu iki kaynaktan birine dayanarak sahâbilerce verilmiş bir hüküm etrafında meydana gelen ittifak neticesi ortaya çıkan «İcma'» ile «rey»in önemli bir bölümünü teşkil eden «Kıyas» da daha sonraki devirler için şüphesiz vaz geçilmez birer delil olacaktır.

Sonraki devirlerde daha başka delillerin kullanılacak olması ve bunların daima değişmez bu iki «asil»a râci bulunması «İslâm Fıkıhı»nın kıyamete kadar her devir ve cemiyetin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte olduğunun en büyük delilidir.

Anlayışların ve ictihâdların farklı olması «Fıkıh»ın canlılığını gösterir. Bunun açık misalini işte bu ilk iki devirde en belirgin şekilde görmekteyiz.

(الخلاصة)

ان مصدر الفقه الاسلامي هو مجتمع الوحي الالهي - القرآن الكريم - الذي أنزل على رسول الله - صلى الله عليه وسلم - في ثلاث وعشرين عاما ، وقد قيّم رسول الله - صلى الله عليه وسلم - هذا القرآن ورفق أصوله تطبيقية على الواقع عن طريق سنته العظيمة بفعله تارة وقوله واقراءه تارة أخرى ، وهكذا أصبحت السنة المصدر الثاني للفقه الاسلامي ، إلا أن هذه السنة كانت تطبيقية بين أعداد محصورة من الصحابة ولهذا لم تنتشر كانتشار القرآن الكريم فقد بقيت محصورة بين هذه الجماعات من الصحابة المخاطبين أو الموجودين * وعند ما يظهر أتمام الصحابي أمرا ما أو يسأل عنه كان ينقل تلك الأحكام ليتعلمها الناس ، ومن هنا كان يظهر التفاوت الفقهي بين الصحابة *

وان علماء التابعين الذين هم تلامذة الصحابة كانوا يأخذون الكتاب والسنة حسب فهم أساتذتهم ، ولذلك فان علماء الصحابة والتابعين كانوا يبحثون أحكام المسائل المستجدة أو التي يسألون عنها في الكتاب أولا ثم في السنة العظيمة فإذا لم يجدوا في هذه بين المصدرين لجأوا إلى الاجتهاد ، ويجب أن نتذكر وصية النبي - صلى الله عليه وسلم - لمعاذ ابن جبل - رضي الله عنه - حين أرسله إلى اليمن *

ولقد أظهر تقييم علماء عصرى الصحابة والتابعين أن الكتاب والسنة هما مصدر الفقه الاسلامي دائما ، وان القياس الذى يشكل المنقطة الهامة في الرأى باعطاء حكم معين يشبهت أنه دليل فهمهم في الفقه الاسلامي *

والدليل على أن الفقه الاسلامي صالح لكل زمان ومكان هو استناد الأدلة المستنبطة فتيعما بمحمد بن عمر الفقيه على الكتاب والسنة *